

Els noms de lloc d'Alfauir

CARLES MIRET I ESTRUCH

Introducció

Aquest treball tracta fonamentalment de contribuir a preservar el patrimoni toponímic del poble d'Alfauir. Per això, se centra en els noms de lloc vius, per bé que no defuig d'aproximar-se a documentació de fins mitjan segle XIX per a solucionar problemes puntuals. La corprenedora documentació medieval i moderna haurà de continuar en el seu estat relatiu de letargia, sobretot perquè ara cal salvar del *naufragi de les paraules* tot vestigi crepuscular d'un passat recent cada vegada més estrany a si mateix.

El buc de la toponímia viva d'Alfauir és català, *matissadament valencià*, i per això he preferit dedicar-li un apartat sencer que excedeix en qualitat i en riquesa tot allò que s'hi puga dir dels substrats, tant des de la geografia humana com de la física. Si en un principi s'albirava seductora la idea d'estructurar el treball per estrats lingüístics, prompte m'adoni que calia revisar primer els substrats i ja per últim abordar el paquet del superestrat català.

El municipi: geografia

El poble Alfauir, amb una superfície de 6'18 quilòmetres quadrats, es troba situat en la subcomarca saforenca de la Vall del Vernissa, entre la serra d'Ador i els contraforts meridionals de la serra Grossa. El seu terme municipal té una forma cossetada, amb un encongiment justament per on travessa el riu Vernissa d'oest a est, és a dir, per l'indret més encaixonat i profund i per on conflueix amb el barranc de Vinuesa. Fita amb Palma de Gandia pel N, amb Ròtova i Almiserà per l'O, amb Ador per l'E i amb Castellonet pel S.

El relleu es desplega en estribacions muntanyoses d'escàs gradient i en planes més extenses com les que s'obrin a Marxuquera. El pinacle del terme és el del Castell amb 305 m s.n.m. Altres relleus importants són els del Sister amb 293 m i el coll del Carreró amb 223 m. El clima és temperat, però menys humit que a l'Horta de Gandia per trobar-se en l'interior d'un primer graó tèrmic situat entre l'alt de la Creu Blanca i la muntanyeta de les Forques de Palma de Gandia.¹

El conreu de secà està en ple procés de regressió. El perímetre boscos pinar i de màquies (aproximadament el 35% del total del terme) envaeix antigues en desús. El tarongerar va guanyant terreny a l'antic secà als raiguers de la serra d'Ador. Avui la superfície citrícola acapara 197 ha. L'àrea de regadiu va ampliant-se progressivament esperonada per l'exploració de cabals subterranis i per l'aprofitament del Vernissa mitjançant un assut i la séquia Mare que distribueix les aigües a Ròtova i a Alfauir.

La meitat nord del terme allotja l'important monument conventual de Sant Jeroni de Cotalba, alhora que penetra lleugerament en la plana de Marxuquera. Aquest monestir fou fundat a finals del segle XIV per l'orde jerònim i ja des del llindar del segle XV passà a dependre'n l'alqueria mudéjar d'Alfauir (també anomenada alqueria de Bona al *Llibre del Repartiment*, amb un fogatge de 25 llars i algunes granges), circumscrita al seu predi i fins llavors vinculada a la baronia de Palma. L'edifici i les seues propietats privades ocupen avui gairebé la meitat del terme municipal d'Alfauir.

Els sòls margosos de les partides del Sister, de la Serreta i de quasi tota la serra d'Ador han facilitat la instal·lació d'infraestructures preindustrials d'exploració d'algeps. Ja en mans de la família dels Balbastre, les bòbiles es traslladaren a la divisòria de termes d'Alfauir i Ròtova, un indret avui encara anomenat significativament la Fàbrica.²

Algunes remarques de toponímia i història alfauirenya

A escassos quilòmetres d'Alfauir s'emplacen dos poblats ibèrics de cert relleu.³ El del castell de Palma resta cobert per una potència important de sediments medievals. L'altre poblament, el del tossal de Castellonet, aixecat al seu torn sobre un jaciment de l'Edat del Bronze, també ha sofert la superposició de materials medievals que en desfiguren una mica l'estructura pròfina.

Fins el moment s'han volgut interpretar com a reduïdes comunitats dedicades primordialment a la ramaderia i a l'agricultura de secà de baixos rendiments. La hipòtesi que atorga a dites comunitats una vocació ramadera es recolza fonamentalment en la seua ubicació a la vora del que podria ser una carrerada de penetració transhumant envers l'interior (avui la

¹ MORA, Ignasi (1988): *Josep Camarena i l'ocàs del món rural (Viatge a la Safor)*, Alfons el Vell, Gandia, p. 27-28.

² Ibid. p. 60.

³ El rosari de poblats ibèrics es perllonga amb el tossal del Morquí (en la mateixa divisòria comarcal) vers l'interior i amb les Quintanes (Palma de Gandia) cap al litoral, sempre a la vora del Vernissa.

Vall d'Albaida).⁴ La plausible existència d'una via romana secundària que, tot aprofitant la senda d'atzembla ibèrica, enllaçaria Dianium amb Saetabis,⁵ ens ajuda a elucidar el solatge cultural ibèric.

La romanització implicà l'abandonament de les places encastellades i l'ocupació de les planes irrigables (l'AGER en contraposició al SALTUS), en un procés estructural de canvi social i d'implantació d'una nova cultura del sòl i de l'alimentació. Les vil·les tardoromanes comencen a arrecerar-se a la riba del riu Vernissa, i sembla que sobre algunes d'elles es desenvolupen, potser sense solució de continuïtat, alqueries islàmiques.

Aquesta llarga introducció més aviat arqueològica que no pas toponomàstica pretén fer ressaltar l'estratigrafia —aparentment minsa— entre els diferents substrats lingüístics i l'hegemonia absoluta de topònims catalans. Aquest fenomen extensible a altres zones de la comarca, sense fer trontollar l'esquema bàsic de pervivència puntual de toponímia ibèrica,⁶ evidencia episodis de forta discontinuïtat en el poblament. Aquests hiatus, xifrats fonamentalment en la baixa romanitat —forquilla cronològica que revela uns índexs demogràfics baixíssims—, així com en la conquesta feudal del segle XIII i sobretot amb l'expulsió morisca de principis del XVII, precipiten l'extinció dels topònims originaris i el rebateig més o menys distanciat en el temps.

Al terme municipal d'Alfauir no sembla haver-se documentat cap topònim ibèric, però no s'ha de descartar que n'hi romanga algun totalment assimilat per homofonia a alguna veu catalana o aràbiga.⁷ Els topònims llatins freturen igualment. Només s'hi consignen el barranc de Puçol, derivat de PUTEOLUM 'pouet',⁸ Cotalba de COTEM ALBAM, i Canelles —amb l'ena geminada i per tant encara no palatalitzada— de CANNETULA, 'canyeta' o conjunt de canyes'. En parer de J. Coromines el topònim el Blanquissal i les seues variants, degut al seu caràcter oronímic, també podria revestir certa prosòpia mossàrab. N'hi ha algun de dubtós com el de la Sort,⁹ 'parcel·la de terra', però poca cosa més en podríem pouar del nomenclàtor.

Els noms d'ascendència aràbiga són lògicament una mica més generosos, començant pel paradigmàtic topònim d'Alfauir, pronunciat en altres indrets /Alfoir/ o /Alfuir/ a causa d'una tendència monoftongadora, —d'on el gentilici alfoireny/a o, millor, alfauireny/a—. Apareix

⁴ El mateix topònim de Ròtova, sovint *lròtiva* en pobles veïns, vindria probablement de l'àrab *rūtba* 'lloc de pagament d'impostos pel bestiar', segons Carme Barceló.

⁵ Camí sumàriament estudiat per J. Pérez Negre ("*L'Herència viària: El camí vell de Xàtiva*") en una publicació local de difícil accés.

⁶ Al·ludesc a "toponímia ibèrica", a despit del molt difòs "toponímia preromana o prellatina", amb la pretensió de definir-la en positiu. Els substrats toponímics, com qualsevol altre *thesaurus* culturalment cronologitzable, han de ser definits com a tals, i no mitjançant esdeveniments totèmics anteriors o posteriors.

⁷ Cal tenir present el debatut Navesa —atribuït a les cultures de l'Edat del Ferro— a l'altre caire de la Lloma d'Alfauir i en terme d'Ador. Per a Coromines (*Onomasticon Cataloniae*, vol. V, p. 454a51) resultaria d'una arabització de *navasa*, significant *nava* 'altiplà muntanyós'.

⁸ Aquest diminutiu de PUTEUS, tal i com suggereix J. Coromines, sembla al·ludir més aviat un 'engolidor d'aigües pantanoses'. El topònim torna a aparèixer a Gandia.

⁹ F. García Sánchez (1985) proposa que es tracta d'un topònim germànic emanat d'una hipotètica finca o PAGUS got. Aquesta solució no està gaire assistida de proves empíriques.

per primera vegada en el *Llibre del Repartiment* amb la grafia rebregada Alhuoyr (amb variants Alhahuy, Alhauyr, Alhauy), prop de Borró i Palma.

Deixant de banda les diverses malvestats interpretatives sofertes,¹⁰ l'etimologia d'Alfauir mantinguda per Joan Coromines,¹¹ diametralment dissimil a la de Carne Barceló¹² —que segueix de prop M. Sanchis Guarner—, sembla la menys improbable fins el moment. Hauríem doncs de relacionar la veu amb la litologia de la serra d'Ador, com ja havia estat assenyalat a l'Alcover-Moll, amb significat d'«espècie d'argila» (*hauâra*),¹³ etiologia repetida posteriorment pel superestrat català.

La hidronímia —de tarannà més conservador— aporta tres topònims d'indubtable origen àrab i un de berber, encara que la validesa d'aquesta divisió està sotmesa a les fluctuacions de la historiografia arabista a les nostres terres. El berber és el del riu Vernissa, que ja figura com a Verniça en documents de 1356 i 1412,¹⁴ i que hauria de relacionar-se amb el 'nom d'una tribu o cabila, bereber'. El primer àrab és el barranc de Vinuesa (he sentit també dir *vinuèssa*, potser lleugerament apitxat), enregistrat també a Soria per Asín i vinculat segons aquest a la nissaga els '*Banu 'Isà*'.¹⁵ Nassiu, antic nom del Vernissa segons testimoni del metge J. Izquierdo,¹⁶ seria el segon de la sèrie. Avui sembla perdut en la parla del poble. No crec que s'hi pugui relacionar amb el Pou de Nàsio (Ignasio?) de Palma de Gandia i haurà de provindre més aviat d'una plana en terme de Terrateig, com bé assenyala J. Coromines.¹⁷ El darrer hidrònim àrab és el de l'Algoleja¹⁸, pronunciat a tot arreu *langoléjal* en un procés exemplar de nasalització de la palatal *l*. Tothom coincideix a assignar-li el significat de 'raconada d'un riu', 'sector de terra d'al·livió vora un riu' i 'lloc poblat d'arbres vora un riu'.¹⁹

Sengles noms de partida, en aquest cas la Daia²⁰ i el Rafalany, enllesteixen la nòmina provisional de topònims àrbics. La Daia, que es repeteix a Barx amb el cim d'Aldaia, significa per a Coromines 'camp, llogaret, aldea',²¹ amb la característica pèrdua valenciana de l'article. Les solucions etimològiques adduïdes per al Rafalany basculen entre el 'rafal de la font'

¹⁰ Així les elucubracions de Josep Camarena, que el relaciona amb al xativí Anahuir, l'«apartat, l'aïllat», o les d'A. Herrero Alonso.

¹¹ COROMINES, Joan (1989-1997): *Onomasticom Cataloniae*, Curial, vol. II, p. 172a20.

¹² BARCELÓ, C. (1983): *Toponímia àrÀbica (sic) del País Valencià. Alqueries i castells*. Canals, p. 88.

¹³ Encara restaria però el dubte manifestat per J. Coromines en referència a la *i*, car davant *r* no sol haver-hi "imela".

¹⁴ COROMINES, Joan (1976): *Entre dos llengüatges, II*, Curial, Barcelona, p.227.

¹⁵ ASÍN PALACIOS, M. (1944): *Contribución a la Toponímia Àrabe en España*. Madrid-Granada, p.143.

¹⁶ IZQUIERDO, J. (1911): *Topografía Médica de Rótova y pueblos anejos á su distrito*. Instituto Médico Valenciano, p.13. Reeditat el 2000 a Edicions La Xara, Simat de la Vallidigna.

¹⁷ COROMINES, Joan: (Op. cit.) vol. V, p.442-43b1.

¹⁸ També hi ha un altre situat a Castellonet de la Conquesta, a pocs centenars de metres.

¹⁹ BARCELÓ, C. (Op. cit.): p.90.

²⁰ F. García Sánchez ens dóna notícia de la troballa a la Daia d'una làpida romana però no trobe cap referència al corpus de J. Corell.

²¹ COROMINES, Joan (Op. cit.): vol. II, p. 110b28.

proposat per l'Alcover-Moll i 'els dos rafals' o 'el llistó de la font' segons l'autoritzat criteri de J. Coromines.²²

En última instància, J. Coromines preconitza la filiació àrab del topònim el Porró.²³ Proviniria de l'àrab *burrûn*, URCEUS 'gerra', car el genèric català *porró* és tardà i no apareix fins el segle XV. L'hauríem de prendre amb certa circumspècció en el nostre cas per no disposar de documentació antiga.

Toponímia catalana d'Alfauir

El català proporciona el buc dels noms de lloc a Alfauir. Heus ací la taula de percentatges aproximats en estrats lingüístics:²⁴

Llengua	Nombre	Percentatge
Romanç	3	1'7%
Àrab	7	3'9%
Català	166	94'3%

La descripció geogràfica de cada topònim se subdivideix al seu torn en: paisatge natural, ocupació humana i l'ús de la terra i, finalment, en parcel·lació. Establerts sobre criteris oscil·lants i a títol orientatiu, crec que no paga la pena d'apel·lar a percentatges. El més remarcable és allò que se'n puga inferir dels nivells d'antropització i les activitats laborals associades al sorgiment de topònims a partir de genèrics.

El paisatge natural

L'oronímia i la formació de topònims sobre eminències del terreny esdevé el camp més prolífic pel que fa al relleu, arribant a comptabilitzar-ne una vintena. Dues vegades es recorre al topònim *serreta*, que no sembla oposar-se semànticament, a la llum de les entrevistes, al de *tossal*. La Muntanyeta s'adiu més bé a l'existència d'un pujolet molt suau i vindria pràcticament a coincidir amb *tossalet* (el *tossalet* de Reig). El molló Poquet, l'Alter(ó), Penyot (penya+sufix augmentatiu masculí) del Sister, etc. enriqueixen encara més aquesta retafila de denominacions. Cal parar esment en dos o tres topònims formats en referència a punts d'orientació. Aquests serien Davant Casa (una costera plena de pins de la Serreta i que s'enfronta a poble des de l'altra banda de barranc de Vinuesa), i altres dos apareguts en la documentació del segle XIX amb la grafia castellana *Tras la iglesia* i *Tras el Tosal*,²⁵ dels quals no he pogut contrastar la pervivència.

L'horitzontalitat del terreny ens ofereix una relíquia lèxica com la Plana dels Trulls, metàfora de la forma del molí olier o simplement al·lusiu a l'existència en aquell lloc de sitges. En qualsevol cas, així com el Pla de les Vinyes, evocaria conreus desapareguts en la zona. El Pla de les Tepes (o millor, de les Estepes) crec que no ha de posar en relació amb

²² Ibid. vol. VI, p. 322b29.

²³ Ibid. vol. VI, p. 263b47.

²⁴ Sense incloure els dubtosos ni els que formen nous topònims a partir d'altres genèrics.

²⁵ *Apèndix d'Amillament d'aquest districte* (1861). Arxiu d'Alfauir.

alguna ‘mota de terra amb arrels’, sinó més bé amb l’estepa negra (*Cistus monspeliensis*) que sembla créixer en aquells rodals.²⁶

Per a marcar depressions en el terreny trobem Coll —en compte del més estés Collao—, fondo del Sister, els Fondets i altres també relacionats amb la hidrografia com els gorgs de la Granja (en l’interior del caixer del riu) o els Avencs.

La litologia, tant com les activitats industrials alfaienyas, es lliga a la natura guixenca de la serra d’Ador. Els més significatius són el Blanquissal, el Terror Roig i la Penya Roja, encara que podien afegir-se altres més representatius de l’explotació mineral.

Els trets càrstics vénen a confirmar quelcom que ja s’intuïa per la base toposemàntica de la contrada. Les terres argilenques creen abundants gateres i coves, sent la més cèlebre d’elles la de Miquelet —/mikalét/— de Març, famós roder de Rotglà.²⁷

Les formes del relleu han sigut proclius a crear topònims sobre els noms o malnoms dels propietaris, quasi sempre vinculats al genèric *racó*. Així trobem el racó de Rovira, racó del Tio Tomàs, racó de Bernat, etc. Solament una vegada es recorre al diminutiu (el Raconet), segurament amb intencions diferenciadores. El racó de l’Esperança escapava un poc a la tònica de generar topònims amb l’ajut de noms propis. El seu enigmàtic significat —encara que els estats d’ànim no estan absents en la toponímia valenciana— es resolgué amb la troballa de la grafia racó de la Parança (castellanitzat Paranza) en un apèndix d’amillament de 1861, amb el qual l’etiologia es decantaria més per ‘parany’. Val a dir però que popularment sols és acceptada la forma Esperança, amb la síl·laba protètica *es-* que en capgira totalment el significat.

La hidrologia, ja tractada parcialment en l’estratigrafia, és un dels àmbits onomàstics més interessants de la localitat. Les deus són relativament abundants però no massa cabaloses. Una de les de més anomenada és la fonteta dels Polls (o de Canelles),²⁸ sens dubte en relació a una pollancreda pròxima al Vernissa.²⁹ En la documentació local trobe el paratge de l’Escorredor, però ja ningú en fa esment, així com de la font de les Campanes.³⁰ El genèric per als cursos d’aigua més copiós és el de barranc (barranc de les Coves, barranc de

²⁶ N’estic segur d’aquesta apreciació després d’haver conversat amb el pastor Vicent Balbastre.

²⁷ La llegenda està molt estesa pel poble. Me l’han relatada bastant semblantment Vicent Balbastre i Joan Balbastre Palop. Micalet de Març es trobava en el vetllatori de son pare (o d’un amic) quan uns bròfecs començaren a fer murga amb guitarres. Ell mateix els pregà una mica de respecte, però en ignorar-lo agafà una de les guitarres i li l’estimbà a un d’aquells en el cap alhora que li tallava el coll amb les cordes. A partir d’aleshores es féu feréstec tot fugint de la justícia. Un dels seus amagatalls era l’epònim cova de Miquelet de Març. L’escriptor costumista Comenge li dedicà una biografia.

²⁸ Com és sabut, l’aigua que brolla de terres algepsenques no és del tot bona. Fa *gust a tap*, és amarga, blaneta i “pudenta”, segons els pastors. He recollit aquestes sàvies imatges sinestèsiques per curiositat.

²⁹ Vaig preguntar els entrevistats què entenien per *poll* i, com era previsible, ningú el relacionà amb el xop. Tampoc no coneixien *pollancre*. Tanmateix, sí que conserven una idea bastant lúcida del que anomenen *pollanc*, ‘xop menut’ o, de forma desplaçada, ‘plantó xicotet de taronger’.

³⁰ ALONSO, J.E. (1988): *Sant Jeroni de Cotalba: desintegració feudal i vida monàstica. Segles XVIII i XIX*. Alfons el Vell, Gandia, p. 68.

Puçol, etc.).³¹ Els Valls (perfectament articulat de forma masculina), prop de Cotalba, ens remet a 'una rasa, un fossat', però no crec que a una excavació defensiva.³² Per últim, el riu Vernissa s'identifica amb el col·lector d'aigües més gran de la zona.³³

La vegetació és la causa de la formació de nou topònims. L'albereda de la Creu condueix del camí Vell al Convent. La introducció erudita i castellana del mot (*Alameda*) ha sofert un ràpid procés de desgast fonètic i ha esdevingut la Mera, segons li he sentit a Francesc Bodí Peiró, encara que altres entrevistats m'han assenyalat que la modalitat de la Mera sols és utilitzada incorrectament per uns pocs. La Carrasca del Convent ja ha desaparegut, com tants altres exemplars de la família de les *Quercus*. A la partida del Carrascal encara subsisteix un nom col·lectiu, els Dos Pins Raig (Rayo popularment, per influència castellana culta) també han caigut per descompensació de les branques. El pi, per altra banda, és l'arbre més usat per a la concreció toponímica en detriment de les fagàcies, un indicador més de la seua recent formació.

L'ocupació humana i l'ús de la terra

La caracterització de l'hàbitat humà serva una quantitat considerable de noms de propietaris i d'usos laborals de l'obra. Així, l'elevat nombre de riurats (riurau Perfecte, riurau de Corbata, etc.) ens indica l'activitat d'elaboració de la pansa, avui totalment desapareguda en el poble. La torre de Simeó (pronunciat /*semeón*/) es troba en l'antic nucli del poble. Sobresurt per damunt del carrer del Barranc (la Riba) i exhibeix un interessant morter aplicat amb tapial. Hi ha dues granges, una d'elles dedicada al bestiar boví (granja dels Bous de Català, també anomenada finca de la Mossenya —antropònim—). A més de les cases, s'hauria de fer esment del recinte medieval del castell de Palma (en terme d'Alfauir). Per últim, hi ha dos topònims sobreposats i amb noms, si més no, cridaners. Un és Canapè —pronunciat amb l'*e* perfectament oberta—, que també trobem al camí del Grau de València i que a la millor es refereix a al lloc anomenat Casilla Tardor³⁴ o també Pins de la Mera.

Només consigne un topònim relatiu a límits administratius. És la Punta i es troba en l'àmbit del Convent de Sant Jeroni.

La propietat ve determinada per noms relacionats amb delimitacions de privacitat com finca, però la majoria prenen forma a partir de designacions usuals com hortet de les Fer-

³¹ Cal fer notar l'antiguitat d'aquestes designacions car el significat de *barranc*, tal com me'l defineix Manolo Tavallo, s'associa a una anfractuositat del terreny de certa categoria (barranc de Vinuesa, per exemple). Escauria doncs parlar pròpiament d'*aigüeres* allí on s'ha fossilitzat el mot *barranc*.

³² MOREU-REY, E. (1999): *Els nostres noms de lloc*, Editorial Moll, p.20.

³³ Em va cridar l'atenció l'ús de l'article masculí *lo* per a referir-se a "lo riu", tal i com es fa també i de la mateixa manera a Cullera amb el Xúquer. Cal fer notar doncs la persistència l'aquesta forma de l'article masculí amb l'apel·latiu *riu*, que constitueix sovint el veritable topònim popular per l'el·lisió del nom de lloc culte.

³⁴ Desconec si aquest topònim és castellà. En tot cas deu tractar-se d'un castellanisme certament venerable. L'ALCOVER-MOLL l'inventaria amb el simple significat de 'caseta o barraca'. El nom és perfectament viu.